

<https://helda.helsinki.fi>

Sukupuolen teoria ja historia

Lahtinen, Anu

Gaudeamus

2018

Lahtinen , A 2018 , Sukupuolen teoria ja historia . julkaisussa M O Hannikainen , M Danielsbacka & T Tepora (toim) , Menneisyyden rakentajat : teorian historiantutkimuksessa . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 183-195 .

<http://hdl.handle.net/10138/309811>

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

SUKUPUOLEN TEORIA JA HISTORIA

ANU LAHTINEN

Sukupuolentutkimus, jota vielä 2000-luvun alussa nimitettiin naistutkimukseksi, on tällä hetkellä varsin vakiintunut tieteenala. Sillä on tärkeä paikkansa sekä yhteiskuntatieteissä että kulttuurintutkimuksessa. Sukupuolentutkimuksen ja (sukupuoli)historian välinen suhde on kuitenkin yllättävän etäinen.¹ Historian kentällä tutkitaan sukupuolen merkitystä menneisyydessä, mutta sukupuolentutkimuksen kiinnostus historialliseen perspektiiviin näyttää laimenneen. 2010-luvun julkaisuissa *Käsikirja sukupuoleen*² ja *Sukupuolikysymys*³ ei käsitellä sukupuolihistorian metodeja tai kysymyksiä vaan korkeintaan tasa-arvopolitiikan historiaa. Historiantutkimuksen näkökulma ei myöskään ole juuri läsnä 2010-luvun sukupuolentutkimuksen opinnäytteissä tai *Sukupuolentutkimus*-lehdessä, vuoden 2014 teemanumeroa lukuun ottamatta.⁴ Myös kansainvälisesti on jo pitkään ollut havaittavissa sukupuolihistorian ja sukupuolentutkimuksen etääntymistä.⁵

Syynä voi osittain olla alojen erilainen asema tieteen kentällä. Sukupuolihistoria on käytännössä yksi historiantutkimuksen osa-alue, jonka tutkijat ovat melko lailla integroituneet historiantutkimuksen yksiköihin. Sukupuolentutkimus taas on luonut oman tieteenalatraditionsa, johon eriytynyt historiatiede ei tunnu istuvan. Historioitsijan suhdetta sukupuolentutkimuksen teorioihin vaikeuttavat usein yhteiskuntatieteen tai kulttuurintutkimuksen näkökulmat, joissa tarkastellaan ”nykyaikaksi” pysäytetyn ympäröivän maailman lainalaisuuksia tai taiteen maailmassa ajasta irralleen leikatun taideteoksen erilaisia lukutapoja. Yhteiskunnallisten epäkohtien, hierarkioiden ja puhetapojen tutkimuksessa voidaan helpommin tarkastella yhteiskuntaa leikkauksina tai lukea taideteoksen merkityksiä nykyaikaisten tulkintakehysten kautta.

Tällaisessa tarkastelussa ”menneisyys” helposti pelkistyy yksinkertaiseksi ja monoliittiseksi, sellaisiksi käsitteiksi kuin ”perinteen isyys” tai ”entisajan perhe”.⁶ Kuitenkin historian tutkija, varsinkin tutkija, joka tähyää 1800-lukua vanhempaan aikaan, tietää tuskallisen hyvin, miten monenlaisia perinteitä, entisiä aikoja ja menneisyyksiä aiemmilta vuosisadoilta voi kohdata. Kuten esimerkiksi historian professori, sukupuolihistorian asiantuntija Tiina Kinnunen on todennut, sukupuolihistoriasta kiinnostunut joutuu toisinaan myös hankalaan välikäteen. Voiko 1900-luvun yhteiskunnalliseen tutkimukseen perustuva teoria toimia, kun tutkitaan menneisyyden kovin erilaisia yhteiskuntia?⁷ Teorian ja empirian ristiveto on historian tutkimukselle tyypillinen ongelma, ja taustalla on usein tutkijoiden tietoisuus ajallisen etäisyyden luomasta erosta.

Tässä luvussa tarkastelen sukupuolihistorian ja sukupuolentutkimuksen kohtaamista ja teoreettisten työkalujen käyttöä. Käsittelen esimerkinomaisesti joitakin keskiajan ja 1500-luvun aineistojen tulkintamahdollisuuksia ja ongelmia. Lähtökohtani on, että sukupuolentutkimus tarjoaa tärkeitä eväitä historian tutkimukselle, vaikka monia käsitteitä ja teorioita ei voi ongelmattomasti upottaa menneeseen. Siten teorioita käytetään usein eklektisesti, vaikutteita ja suuntauksia yhdistellen. Teoretisoivien käsitteiden käyttöön yhdistyy usein historian tutkijalle tutumpia lähestymistapoja, kuten aineiston lähilukua ja diskurssianalyysia. Teoreettiset kokonaistulkinnat voivat antaa ryhtiä hajanaisten historiallisten lähteiden tulkintaan ja auttavat myös esittämään havaintoja tavalla, joka voi tehdä ne ymmärrettävämmiksi sukupuolentutkimuksen laajemmassa kentässä.

Tarkastelen ensin tiettyjä esimodernin sukupuolihistorian tutkimusnäkökulmia yleisellä tasolla ja tarkennan sitten huomioni filosofi Judith Butlerin ajatuksiin sukupuolesta tekemisestä ja tekemisen toisinaan. Jo 1960-luvulla kielifilosofi J. L. Austin kiinnitti huomiota siihen, miten ilmaisuilla voidaan saada aikaan (*perform*) asiantiloja, aikaan ja paikkaan sidottua todellisuutta.⁸ Butler puolestaan on käsitellyt nimenomaan sukupuolen performatiivisuutta: sukupuoli ei ole sellaisenaan olemassa, vaan toisteiset ilmaisut ja teot tuottavat sukupuolta. Tällainen näkökulma sukupuoleen oli osa postmodernia teorianmuodostusta ja postmodernia ajattelua, jossa tarkastelun keskipisteeseen nostettiin kieli ja yksilön identiteetti.⁹ Tutkin tässä luvussa siitä, millä tavoin Butlerin määritelmät performatiivisuudesta ja esittämisestä voivat auttaa

tulkitsemaan 1500-luvun kirjeenvaihtoa ja tekstiaineistoja ylimalkaan. Lopuksi pohdin käytettyä näkökulmaa tulkinta-apuna sekä käsittelen sen mahdollisia ongelmia.

Historioitsijan työhön kuuluu lähes aina muutoksen ja ajallisen eron miettiminen. Tämä haaste tulee vastaan eri tasoilla. Lähteiden tasolla tutkija yrittää syventyä lähteisiin, joiden käsiala, kieli ja kielen käyttötavat voivat jo itsessään vaatia erityistä huomiota ja muistuttavat sellaisinaanakin siitä, miten erilaisen maailman kanssa nykyajasta kurkottava historioitsija joutuu tekemisiin. Historiantutkija käyttää usein tukenaan myös hyvin eri-ikäisiä historiantutkimuksia, joiden vaihtuvat tulkinnat muistuttavat häntä siitä, että teoriat ja kokonaistulkinnat eivät ole universaaleja vaan kiinteästi sidoksissa syntyäikaansa.

Ajallinen etäisyys näkyy ehkä erityisen selkeästi silloin, kun sukupuolihistorian tutkija analysoi esimodernia ajanjaksoa, keskiaikaa tai uuden ajan alkua. Kaukaisten vuosisatojen tutkija joutuu helposti ristiriitaan jopa oman tieteenalansa tulkintojen kanssa, joissa satojen vuosien takaisen ajan periodisointi ja tarkastelu voi tuntua toisarvoiselta. Esimodernin ajan tutkijat ovat kritisoineet uudemman ajan tutkimusta, myös historiantutkimusta, siitä, että esiteollinen menneisyys nähdään helposti 1800-luvun silmälasien läpi, tuolloin ihaillun porvarillisen perhemallin mukaisena, eikä aiempien vuosisatojen erilaisia kehityskulkuja tunneta tai tunnisteta.¹⁰

Historioitsijan tehtävänä on usein nimenomaan nostaa esiin tietyn ajanjakson erityispiirteitä ja muutoslinjoja. Samalla tutkija tulee hyvin tietoiseksi siitä, miten vajavaisesti kaukaista menneisyyttä voi käsittää ja käsitteellistää. Aikaisempien vuosisatojen naisten ja miesten arvomaailmat, toiminta-alueet, kasvatus ja tavoitteet eroavat niin monella tavalla nykyajasta, että sukupuolihistorioitsija joutuu lähes väistämättä miettimään käsitteiden ja teoreettisten selitysten ajallista ja alueellista sidonnaisuutta.¹¹ Historiantutkimus, myös sukupuolihistorian tutkimus, on samalla tieteenalana varsin empiirinen, mikä tekee joistakin tulkintakehyksistä hankalia.¹² Periaatteessa toki historiantutkimuksenkin lähteitä voi lukea aikakaudestaan irrallisina teksteinä, mutta historiantutkimuksen eräs ydintavoite on kuitenkin rakentaa aikakauden kontekstia, ymmärtää lähteitä ja toimijoita näiden oman ajan kautta. Teoreettisen lähestymistavan ja käsitteiden tulee jotenkin palvella tätä tarkoitusta.

NAISHISTORIASTA SUKUPUOLIHISTORIAAN, KOKONAISSELITYKSISTÄ NÄKÖKULMIIN

Silloin tällöin sukupuolihistoriaa tai sukupuolentutkimustakin tarkasteleva tutkija toteaa (itse)ironiseen sävyyn, että kun tutkija sanoo tutkivansa sukupuolta, hän usein tutkii nimenomaan naisia tai naiseutta.¹³ Se, että huomio kohdistuu usein erityisesti naisiin, on ymmärrettävääkin, koska tutkimusnäkökulman tausta on naisliikkeeseen ja naisten oikeuksiin liittyneissä yhteiskunnallisissa keskusteluissa ja niistä virinneessä tieteellisessä tutkimuksessa. Painotus on ymmärrettävä myös siksi, että historian tutkimuksen painopiste on pitkään ollut miesten historiassa, jota ei kuitenkaan ole lähestytty sukupuoli tunnistaen vaan ikään kuin yleistä ihmiskunnan historiaa tarkastellen. Naisten historian tutkiminen nostaa myös toisinaan esiin elämänaloja, kokemuksia ja aineistoja, joita historian tutkimuksessa ei ole totuttu tutkimaan. Koska naisten toiminta tunnetaan huonommin ja lähteet ovat usein vajavaisia, yksinomaan arkistotyö on vaatinut erityisen paljon luovaa ajattelua ja arkistolähteiden yhdistämistä.¹⁴

Pitkään tutkimuksessa pitivätkin pintansa nimenomaan tieteenalakäsitteet ”naishistoria” ja ”naistutkimus”, ja niitä myös puolustettiin sillä ajatuksella, että ”sukupuoli”-sanon koettiin kätkevän valtasuhteita.¹⁵ Keskiajan tutkija, historioitsija Judith M. Bennett onkin kriittisesti varoittanut, että tutkimuksen yhteiskunnallinen muutosvoima katoaa, jos käsitteet sumenevat niin, että ”naisten kokema sorto” muotoillaan ”sukupuolten välisen hierarkian epätasapainoksi”.¹⁶ Toisaalta tutkimuslinjat ovat vieneet kohti hienopiirteisempiä tulkintoja, jotka vaativat käsitteiden uudelleenpohtimista ja niiden universaalisuuden kyseenalaistamista. Naisten väliset erot on nostettu esiin, miesten ja mieheyden määritelmät ovat herättäneet keskustelua, ja biologisen ja kulttuurisen sukupuolen ulottuvuuksia on pohdittu monin eri painotuksin.

Jo 1980-luvulla englanninkielinen sana *gender* nostettiin apukäsitteeksi, kun haluttiin kuvata sitä, että monet sukupuoleen liitetyt toimintatavat ovat kulttuurisidonnaisia, eivät myötäsyntisiä. Myöhemmin esimerkiksi Judith Butler on korostanut, että käytännössä on mahdotonta edes tavoittaa varsinaista ”alkuperäistä biologista” sukupuolta, vaan käsittelemme ja ymmärrämme sen aina kulttuurin ja kielen kautta.¹⁷ Vaikka käsitettä *gender* on jo pitkään myös kritisoitu,¹⁸ se on vakiintunut yleiskäsite, joka on totuttu kääntämään suomeksi sanalla

”sukupuoli”. Puhutaan myös ”sukupuolitapaisuudesta”, siitä, että naisilla ja miehillä on ollut tapana tehdä tiettyjä valintoja.¹⁹ Sukupuolihistorian haasteena on nähty se, että se toisaalta tarkastelee historiallisia naisia ja miehiä, toisaalta käyttää sukupuolen käsitettä kuvaamaan, millaisia kulttuurisidonnaisia käsityksiä naisista ja miehistä on eri aikoina vallinnut. Toisinaan sukupuolta on pyritty ajattelemaan myös radikaalisti eri tavoin. Keskiajan tutkija Shulamith Shahar on puhunut naisista keskiaikaisen yhteiskunnan ”neljäntenä säätyinä”, kun taas historioitsija Thomas Laqueur on hahmotellut yhden sukupuolen mallia, jossa mies ja nainen nähdään samalla hierarkkisella jatkumolla muttei toistensa vastakohtina. Ruotsalainen sukupuolihistorian *grand old lady* Maria Sjöberg on käyttänyt yhden sukupuolen mallia tutkiessaan Ruotsin esimodernin ajan maaomaisuuden hallintaa.²⁰

Samalla kun naiseus on korvattu sukupuolen käsitteellä, on teoreettisissa selityksissä usein siirrytty kokonaisvaltaisista, rakennehistoriallisista selityksistä osatulkintoihin ja rinnakkaisiin tulkintalinjoihin. Jos tarkastellaan 1970–1980-lukujen tulkintoja naishistoriasta tai naistutkimuksesta, voi monien tulkintojen taustalta aavistaa materialistisen kokonaisselityksen, jossa yhteisomistuksesta siirrytään kohti yhteiskuntaryhmien eriytymistä, luokkayhteiskuntaa ja kärjistyvää sortoa, josta taas on taisteltava kohti uutta vapautta.²¹

Samantyyppisiä tulkintalinoja on voitu vetää monilla eri tieteenaloilla ja osin eri lähtökohdista. Kulttuurien tutkimuksessa voitiin lähteä siitä, että naisen asema vaihteli sen mukaan, missä kehitysvaiheessa tietty ihmisyyhteisö oli, ja suunta nähtiin usein muutoksena äitikeskeisestä (matriarkalisesta, matrilineaarista) yhteisömallista kohti isäkeskeistä (patriarkaalista, patrilineaarista).²² Esimerkiksi suomalaisen lauluperinteen kertomusten ”vahvat naiset” olivat tällöin tulkittavissa vanhemmaksi tai alkuperäiseksi, esihistorialliseksi teemaksi. Naisia vähättelevät tai heitä alistavat piirteet taas voitiin tulkita mieskeskeisen kristinuskon ja kirkonmiesten tuliaisiksi, uusiksi kulttuuripiirteiksi.²³ Lähtöoletus, että naiskeskeisyys on esihistoriallista ja naiskielteisyys kristillisen ajan uutuus, on kuitenkin lähinnä teorian sanelema oletus.

1970–1980-lukujen yleiset keskustelut ja teoriat esimerkiksi luokkayhteiskunnan synnystä selittänevät sitä, että pitkään tutkimuksessa tärkeä keskustelunaihe oli, onko luokka kategoriana sukupuolta ensisijaisempi. Aiheeseen liittyy tärkeitä ja edelleen ajankohtaisia kysymyksiä siitä, että sukupuoli aiheena helposti jää ”vain yhdeksi näkökulmaksi”

siinä missä sukupuolen ohittavat teoriat voidaan hyväksyä ”yleisesti paikkansapitäviksi” selitysmalleiksi.²⁴ Historiantutkimuksessa on toisaalta aika lailla luovuttu kaikenkattavista rakenneselityksistä, eikä siksi tunnu kovinkaan keskeiseltä ajatus, että historialliseen selityksen pohjaksi pitäisi valita joko luokka tai sukupuoli.

1990-luvulla ja vuosituhannen taitteessa pohjoismaisen naishistorian ja naistutkimuksen tunnetut hahmot Marianne Liljeström ja Yvonne Hirdman kävivät keskustelua sellaisista kokonaisvaltaisista käsitteistä kuin sukupuolijärjestelmä. Tämä käsite esimerkiksi nähtiin joukkona yleisesti hyväksyttyjä käsityksiä siitä, miten naisten ja miesten tuli käyttäytyä ja miten alisteinen valtasuhde uudistui, vaikka miesten ja naisten roolit esimerkiksi työelämässä muuttuivat.²⁵ 2000-luvulla tutkimuskenttä on Tiina Kinnusen sanoin monisärmäistynyt ja yksinkertaistettujen alistusteorioiden painoarvo on vähentynyt.²⁶

Sukupuolihistorian tutkijan lieneekin melko helppoa hyväksyä esimerkiksi sukupuolentutkimuksessa yleistynyt *intersektionaalisuuden* ajatus. Yksilön kokemukset ja paikka yhteiskunnallisissa valtasuhteissa liittyvät henkilön sukupuoleen, mutta sukupuolen rinnalla merkittäviä muuttujia ovat esimerkiksi yhteiskuntaluokka, ikä, etninen tausta ja seksuaalinen suuntautuminen.²⁷ Jos tutkitaan entisaikojen pohjoismaista yhteiskuntaa, intersektionaalisuuden käsite voisi auttaa esimerkiksi pohtimaan suomenkielisten naispuolisten palvelijoiden asemaa Tukholman suurkaupungissa ja sitä, miten tiettyyn kieliryhmään, etniseen ryhmään ja sosiaaliseen asemaan paikantuva nainen asettui hierarkkisen yhteisön marginaaliin.²⁸ On myös ehdotettu käytettäväksi *performatiivisen intersektionaalisuuden* käsitettä, joka korostaa sitä, että myös intersektionaalisuus tuotetaan toistoina. Tämä tulkinta voi auttaa löytämään tilanteita, joissa tietty performatiivinen toisto voikin tuottaa myös tilaisuuksia vastarinnalle ja toimijuudelle.²⁹

Eräs tärkeä, esimodernin ajan ihmisen asemaa määritellyt tekijä oli hänen paikkansa kotitaloudessa; ruotsalaisessa tutkimuksessa käytetään käsitettä *hushållsposition*.³⁰ Oikeushistorioitsija Anu Pylkkänen on pohtinut sukupuolta ja yhteiskunnallisia valtasuhteita menneisyydessä, jolloin yksilöt eivät olleet edes periaatteessa samanvertaisia lain tai yhteisönsä edessä. Pylkkänen on käsitellyt esimodernin ajan lainsäädännön suhdetta myöhempään lainsäädäntöön ja siihen, miten nykyajan oikeus korostaa modernin ja universaalin (joskaan ei aivan sukupuolettoman) yksilön oikeuksia. Pylkkänen, kuten useat muutkin

esimodernin ajan sukupuolihistorian tutkijat, on korostanut, että varhaismodernissa yhteiskunnassa yksilölliset oikeudet eivät olleet yhtäläisiä vaan että yksilön toimintamahdollisuuksiin vaikuttivat *kotitalouden työnjako* ja siihen kuuluneet roolit, kuten mies/nainen, aviomies/avio- vaimo, vanhempi/lapsi, isäntä/emäntä tai renki/piika.³¹

Näkökulmaa voi konkretisoida Ruotsin keskiaikaisesta lainsäädännöstä tutulla oikeudellisen aseman muutoksella, jonka aviosääty toi naisen elämään. Jos nainen oli naimaton, hän oli lain mukaan isänsä, äitinsä ja miespuolisten sukulaistensa holhouksen alainen. Avioliitossa hän nautti emännän arvovallasta ja käytti miehensä delegoimaa valtaa. Aviomies kuitenkin edusti usein vaimoaan ja koko kotitaloutta esimerkiksi oikeudessa, ja hänellä oli viimeinen sana useimpiin tärkeisiin asioihin, kuten lasten avioliittoon tai merkittäviin kauppoihin. Vasta leskenä nainen oli juridisesti vapaa hoitamaan asioitaan.³² Tosin usein ilmaistuun ajatukseen lesken ”vapaudesta” liittyy erittäin yleinen anakronismin vaara: Menneisyydessä aktiivisena toimijana, esimerkiksi käräjillä, esiintyvä leskivaimo voi nykyajan näkökulmasta näyttää itsenäiseltä, vahvalta ja vapaalta. Naisen omalla aikakaudella tällainen omien asioiden hoitaminen saattoi kuitenkin kertoa erityisen vaikeasta pakkotilanteesta, jossa ei ollut saatavilla miehen tukea.³³ Tilanteeseen vaikutti paljolti se, kuuluiko nainen etuoikeutettuun säätyyn ja oliko hänen sukunsa vauras ja arvostettu. Suku ja yhteiskunnallinen asema eivät mitätöineet sukupuolen merkitystä. Asema vaikutti kylläkin siihen, millaisia sukupuoleen liitettyjä odotuksia ja vaatimuksia esimerkiksi aviovaimoon, neitoon, leskeen tai piikaan kohdistui ja millaisia mahdollisuuksia hänellä oli.

Tulkintavaikeuksista huolimatta ja toisaalta juuri niiden vuoksi haluan tarkastella, miten performanssitutkimus ja puheaktiteoria auttavat analysoimaan esimerkiksi kirjeenvaihtoa: miten kirjetyylin keinoin, puhutteluin ja sanavalinnoin, tuotetaan erilaisiin positioihin asettuvia naisten ja miesten rooleja. Eräät lähteistä löytyvät esimerkit kotitalouden performatiivisista suhteista ovat itse asiassa hyvin lähellä Austinin ja Butlerin klassisia esimerkkejä. Kuten todettu, Austin totesi puheaktiteoriassaan, että tietyt ilmaisut saavat aikaan muutoksia ja tuottavat aktiivisesti vallitsevia oloja. Eräs hyvin tyypillinen esimerkki liittyy vihkimiseen, jossa vihkijä usein toteaa: ”Julistan teidät mieheksi ja vaimoksi.”³⁴ Tästä näkökulmasta onkin kiinnostavaa tarkastella, mitä Ruotsin keskiaikainen maanlaki sanoi vihkimisestä. Sen mukaan

neidon laillinen naittaja luovutti tämän tulevalle aviomiehelle seuraavilla sanoilla:

Minä naitan sinulle tyttäreni kunnialliseksi emännäksi, jolle kuuluu puoli vuodetta, lukot ja avaimet ja kolmannes irtaimistosta, jonka Te omistatte tai voitte tulla omistamaan, ja kaikki se oikeus, joka on Uplannin lain mukainen ja jonka Pyhä Erik antoi; nimeen Isän, Pojan ja Pyhän Hengen.³⁵

Tällaiset todistajien edessä lausutut, lakisääteisesti vaaditut sanat olivat avioliiton edellytys ja samalla myös merkitsivät avioparin yhteiselämän alkua ja näiden välisen työnjaon kuvausta. Sanat ”puoli vuodetta” viittasivat yksiavioisuuden vaatimukseen, lukot ja avaimet puolestaan korostivat aviovaimon oikeutta emännöidä kotitalouden varastoja. ”Kolmannes omaisuudesta” taas toistaa lainsäädännössä hyvin tyyppilistä asetelmaa: naisen osuus omaisuudesta jäi usein puoleen siitä, mitä mies omisti tai peri. Näin aviovaimo omisti avioparin eläessään hankkimasta omaisuudesta kolmanneksen ja aviomies kaksi kolmannesta. Myös perinnönjaossa nainen peri, mutta sisar peri puolet veljen osuudesta. Naittamissanat siis paitsi loivat avioyhteyden (niiden merkitys oli laissa vahvempi kuin papin aamen) myös toistivat avioparin välisen työnjaon perusmerkityksiä.

Avioitunut nainen sai emännöitäväkseen perheen talouskokonaisuuden ja nautti nimenomaan emännän asemassa arvovallasta ja arvostuksesta. Häntä myös puhuteltiin kunnioittavassa mielessä ”ankarana”, ”hurskaana”, ”hyvänä” ja ”viisaana” (*sträng, from, förnuftig*). Kutsuessaan aatelisrouvaa ”ankaraksi rouvakseen” (*strenge fru*) puhuttelija tunnusti hänen asemansa. Ilmaisu ei ottanut kantaa naisen luonteeseen vaan hänen asemaansa kotitalouden johtotehtävissä ja arvostettuna puolisona. Käytetyt laatusanat tuottivat, määrittivät ja uusinsivat näin aikakauden hierarkkisia suhteita. Avioituneen aatelisnaisen toiminta- ja arvovalta paikantuukin näihin hierarkkisiin suhteisiin. Hän oli lastensa, palvelijoidensa ja alempisäätyisten yläpuolella mutta alisteisessa suhteessa aviomieheensä, vanhempiansa ja vielä korkearvoisempiin henkilöihin.³⁶

Normatiivisesta lakitekstistä voi siirtyä tarkastelemaan hiukan toisenlaisia aineistoja, esimerkiksi kirjeenvaihdossa toistettua sukupuolta ja erilaisia kotitalouden tehtävänantoja. 1500-luvun kirjeet noudattivat aikalaisille varsin itsestään selvää *ars dictaminis* -kaavaa, joka tuo hyvin esiin tarpeen jatkuvasti tuottaa ja uusintaa aikaisten välisiä suhteita ja suhdehierarkioita. Kirjeenvaihdon tavoitteena ei ollut syvälinen itseymmärryksen tuottaminen vaan tiedon välitys. Samalla kirjeet kuitenkin tuottivat uudestaan ja uudestaan lähettäjän ja vastaanottajan välistä suhdetta puhutteluin, toiminnan kuvauksin ja toiveiden ilmaisin. Tuo suhde oli useimmiten hierarkkinen monellakin tasolla, usein sekä sukupuolen että yhteiskunnallisen aseman mukaan. Eräs kirjeenkirjoittamiseen liittynyt periaate oli, että tuon hierarkian tuli näkyä oikealla tavalla kirjeen puhutteluissa ja sanavalinnoissa.³⁷

Ars dictaminis -kaavan mukainen kirje alkoi tervehdyksellä, joka välittömästi ilmaisi keskustelukumppanien välisen hierarkian. ”Hyvä ystävä” ja ”Rakas sisar/veli” olivat puhutteluja, jotka viestivät suhteellisen tasaveroisesta asemasta kirjoittajien kesken; ne olivat säätyveljien ja -sisarten tervehdyksiä. Sen sijaan ylempiarvoista henkilöä lähestyttiin ”Nöyrästi tervehtien”, ja alempisäätyiselle henkilölle lähetyksessä kirjeessä puhuttelu oli hyvin lyhyt. Tervehdyksen jälkeen seurasi ”hyvän tahdon kiinnittäminen” eli *captatio benevolentiae*, jossa lähettäjä kiitti kirjeen vastaanottajaa tämän osoittamista hyvistä teoista ja vakuutti omaa haluaan aina vastavuoroisesti korvata kaikki hyvät teot. Vasta tämän jälkeen menttiin käytännön tilannekuvaukseen ja mahdollisiin pyyntöihin, ja kirje päättyi vielä hyvän tahdon toivotuksiin ja terveisiin.³⁸

Kirjeiden sävy on tavallisesti ystävällinen ja korostaa hyväntahtoisuutta, mutta sävyä ei pidä nielemättä hyväksyä ”aidoksi” kuvaukseksi vallinneista oloista. Päinvastoin, toivotuksilla pyrittiin tietyissä tilanteissa pikemminkin tuottamaan harmoniaa, joka aikalaiskokemuksista puuttui. Nämä havainnot vastaavat sosiologi ja kulttuuriantropologi Pierre Bourdieun yleisanalyysia yhteiskunnista, joissa ei ollut kehittyneen keskushallinnon kaltaista yhteiskuntarauhan takaajaa. Bourdieun mukaan keskinäisiä välejä pyrittiin uusintamaan vastavuoroisuuden osoituksilla ja lupauksilla. Bourdieu puhuu tässä yhteydessä kätketystä hyväksikäytöstä (engl. *hidden exploitation*) ja symbolisesta väkivallasta

(engl. *symbolic violence*) – ystävyyden, lahjojen ja suojelun eufemismein (kiertoilmaisuin) naamioiduista riippuvuussuhteista. Eufemismien oli tarkoitus kätkeä yhteiskunnan väkivaltaisista suhteista ja eriarvoisuutta.³⁹ Bourdieu ajatteli ehkä ennen kaikkea avoimempia valtapolitiikan kenttiä, mutta sama tunnelma välittyy myös perhekirjeenvaihdossa, kun aatelininen miniä kirjoitti anopilleen ja kuvasi itseään nöyräksi ja kuuliaiseksi, vaikkakin vähäpätöiseksi tyttäreksi.⁴⁰ Nämä piirteet näkyvät hyvin Elin Flemingin vuonna 1578 anopilleen Anna Klemetintyttärelle (Hogenskild) kirjoittamassa kirjeessä:

Kaikkein hyvántahtoisimmat ja rakastavimmat tervehdykseni teille, sydämeni rakas Äitikulta, nyt ja aina [...] Kaikkivaltiaan Jumalan nimeen. S[ydämeni] K[aikkein] R[akkain] Äitikulta, Teidän pitkäaikainen terveytenne ja kaikki onnellinen hyvinvointinne on minulle kaikesta sydämestäni aina hyvin mieluista kuultavaa [...].

Lisäksi, S[ydämeni] K[aikkein] R[akkain] Äitikulta, kiitän Teitä sängen hyvántahtoisesti, rakastavasti ja mielihyvällä kaikesta siitä moninaisesta ja runsaasta kunniasta, ja rakkaudella osoitetuista hyvistä teoista, joita te S[ydämeni] K[aikkein] R[akkain] Äitikulta minulle niin suuressa määrin olette osoittanut [...] Minkä minä kaikella tyttärellisellä hyvántahtoisella palveluksella aina tahdon ja aion S[ydämeni] K[aikkein] R[akkaimmalle] Äitikullalle rakastavasti ja mielihyvällä ansaita ja hyvittää, mikäli kaikkivaltias jumala suo minun elää jne.⁴¹

Miniän ja anopin välisessä kirjeenvaihdossa näkyy, että hierarkiat palautuivat perhesuhteisiin ja sukupuolen merkitykseen eri perheenjäsenten positioissa. Ikähierarkiassa arvostetumpi anoppi kuvataan ajan tapaan arvovaltaisena, kunnioitettuna äitinä, jolle kuuliainen miniä ("tytär") osoittaa tervehdyksensä ja pyyntönsä. Avioliiton, iän, säätyaseman ja äitiyden kautta Anna Klemetintytär Hogenskildille suunnatut puhutellut tuottavat esitystä asemasta, jossa nainen saattoi käyttää valtaa, kun taas nuoremman naisen, kuten miniän tai tyttären, asema on alisteinen. Potentiaalisesti ristiriitaiseen suhteeseen haetaan harmoniaa lähisukulaisuuden kielikuvista ja vastavuoroisuuden lupauksista.

Valtasuhteet olivat toisensuuntaiset, kun leskeksi jäänyt aatelinen Birgitta Larsintytär (Tre rosor -sukua) menetti puolisonsa ja pyrki hakemaan suojelusta kuninkaalta vuonna 1562. Hänen miehensä, Tallinnan

käskynhaltija Lars Fleming, ehti kuolinhetkensä lähetessä itse edistää vaimonsa asiaa kirjeellä, jossa hän kuninkaalle murehti vaimonsa turvatonta asemaa ja kertoi toivovansa hallitsijan suojelevan Birgitta-rouvaa ja pariskunnan yhteisiä lapsia. Koska maallista palkkiota oli vaikea luvata, Lars Fleming vetosi siihen, että kuningas epäilemättä saisi hyvi-tyksen Jumalalta, jolle lesket ja isättömät lapset olivat lähellä sydäntä.⁴² Kun mies kuoli, Birgitta-leski lähestyi itse hallitsijaa kirjeellä kertoen, ”mikä minun poloisen onnettoman ihmisrukan laita nyt on, samoin kuin poloisten isättömien lasteni laita, koska kaikkivaltias Jumala on kutsunut sydämeni rakkaimman miehen luotani pois.”⁴³

Birgitta-rouva pyysi kuninkaan suojelusta ja vetosi miehensä viime hetkinään esittämiin pyyntöihin. Hän kuvasi nöyrintä alttiuttaan ja kuuliaisuuttaan ja haluaan tehdä kuninkaan hyväksi kaiken, minkä hän ”onneton naisparka poloisuudessaan” suinkin voisi tehdä. Vastavuoroisesti Birgitta-leski toivoi läänitystensä ja miehensä virkatulojen säilyttämistä.

Kirje ei edustanut puille paljaille joutuneen naisen hätää, vaan leski-rouvat käyttivät yleisiä köyhyyden ja poloisuuden ilmauksia omiin tarkoituksiinsa. Anomusten alamainen sävy luo, määrittelee ja hyödyn-tää sukupuolitettuja valtasuhteita. Suojelevan, hallitsijalle uskollisen aviomiehen ihannekuva, samoin kuin kuva armollisesta kuninkaasta, korostavat miehistä vaikutusvaltaa. Leskinainen taas asettaa itsensä haa-voittuvaan asemaan, ”heikoksi naiseksi”.⁴⁴

Kuten yhteiskuntahistorian tutkijat Ulla Koskinen ja Marko Lamberg ovat osoittaneet, nämä ilmaisut olivat kaikkea muuta kuin ”tyhjää retoriikkaa”: ne sisälsivät kutsun ja vaatimuksen sekä vetosi-vat tiettyihin hyvin tärkeisiin ihanteisiin, kuten hallitsijan velvollisuu-teen ja lupaukseen suojella heikompiosaisia. Vastaamatta jättäminen olisi voinut tahrata ylhäisen miehen maineen, ja hänen täytyi ainakin yrittää reagoida ja esittää toimintansa aikalaisihanteiden valossa.⁴⁵ Näin kirjalliset vetoamukset ja luonnehdinnat myös tuottivat ja toistivat ihanteiden mukaisen aatelismiehen käytösvaatimuksia. Vetoaminen suojelun tarpeeseen oli velvoittavaa, ja aikalaiset myös osasivat käyttää tätä retoriikkaa taitavasti omaksi edukseen: toisaalta avunpyyntö tuotti ja vahvisti asetelman, jossa nainen oli alisteinen ja turvaton ilman kun-niallisten miesten suojelua.

Eräs tärkeä piirre, joka yhdistää kuvaamiani lähteitä, on se, että kirjeen vastaanottajan ja lähettäjän välinen hierarkkinen suhde vaikutti

siihen, millaisessa asemassa ja millaisella kielellä henkilö asiansa esitti. Vaikutusvaltainen aatelisrouva oli palvelijalleen ”ankara rouva”, mutta kuninkaan edessä ”poloinen nainen” ja ”nöyrä alamainen”. Myös miehelleen hän saattoi ilmaista kuuliaisuuttaan ja palvelualttiuttaan. Historiallisen biografian asiantuntijan, historiantutkija Maarit Leskelä-Kärjen relationaalisuutta pohtivien kirjoitusten pohjalta⁴⁶ ehdotankin, että performatiivisen intersektionaalisuuden käsitteeseen voitaisiin liittää myös relationaalisuus eli suhdesidonnaisuus, joka saneli viestinnän tyyliä ja vaikutti siihen, millaisina hierarkia ja sukupuoleen liitetty odotukset tuotettiin. Tämä voi kuulostaa kovin kapulakieliseltä, ja jossain yhteydessä se voi sitä ollakin. Tästä huolimatta käsitteillä on oma tiettyyn ajanhetkeen ja tilanteeseen sidoksissa oleva mielekkyytensä, jonka avulla ilmaisia ja yhteiskunnan vaikuttavia elementtejä voidaan jäsentää ja tehdä näkyviksi.

MITÄ HYÖTYÄ TEORIASTA?

Edellä olen kokeillut Judith Butlerin performatiivisuutta koskevien ajatusten hyödyntämistä 1500-luvun aineistoa tulkittaessa. Tulkinta ei lähde niinkään teoriasta kuin tutkimusaineistosta: taustalla on yli vuosikymmenen ajan tekemäni työ arkistolähteiden ja tutkimuksen parissa, minkä ansiosta aikakauden ilmaisutavat ja niiden tyylit ovat minulle tuttuja samoin kuin aikalaisten oma kirjeteoria, kuten oppi kirjeiden oikeasta rakenteesta. Butlerin käsitteet tulivat osaksi tulkintaani vasta tämän tutkimustyön jälkeen, koska ne näyttävät tarjoavan keinoja, joilla havaintoa voi jäsentää selittämään ja kuvaamaan aikalaisten tapaa tuottaa sukupuolta. Koska samat ilmaisutavat toistuvat, voi perustellusti puhua tuotetusta ja toistetusta sukupuolesta, vaikka sen tuottamisen tapoja rajoittavatkin aika, paikka ja yhteiskunnallinen asema.

Menneisyyden ihmiset tuntuvat kätkeytyvän yhteiskunnallisen ja oikeudellisen asemansa (emäntä/isäntä, naimaton/vaimo/leski, aviomies/holhooja) taakse kuin naamion tai esitettävän roolin suojiin. Kyse on eräänlaisesta esityksestä, jossa jokaisella on tietty paikkansa, ja vaikka roolitus tai ratkaisut kulisissa toteutuisivat eri tavoin kuin miltä ulospäin näyttää, esityksen takaiseen maailmaan on hyvin vaikea saada otetta. Judith Butlerin näkökulmasta mitään viittaussuhdetta olleeseen maailmaan ei edes ole, koska maailma ilmenee vain teksteissä, puheessa

ja esityksissä. Historioitsijakin voi toki ottaa aineistoonsa tällaisen lingvistisen käänteen mukaisen kannan. Useimmat kuitenkin vieroksuvat näin jyrkkää suhtautumista lähteiden ja menneisyyden suhteeseen, ja vaarana on alistaa historiantutkimuksen tulkintavoima pelkästään kirjallisuudentutkimuksen ja sen lähialojen näkökulmaksi. Katsonkin, että sukupuolen esittämistä voi silti tarkastella Butlerin näkökulman innoittamana, vaikkei omaksuisikaan koko tulkintakokonaisuutta. Butleria onkin käytetty jopa sukupuoliarkeologian tulkinnoissa,⁴⁷ vaikka tällöin kokonaisuutta monimutkaistavat vielä materiaalisen maailman monikerroksiset tulkinnat.

Teoria on tässä yhteydessä katsottava ennen kaikkea tutkimuksen apuvälineeksi, ei tutkimusta ohjaavaksi lähtökohdaksi. Sen tärkein tavoite on tehdä analyysi ymmärrettäväksi ja merkitykselliseksi myös niille, jotka eivät ole välttämättä kiinnostuneet esimodernin ajan sukupuolihistoriasta sinällään mutta kylläkin sukupuolen, performatiivisuuden ja intersektionaalisuuden kysymyksistä. Mutta puhuvatko esimerkiksi esimodernin ajan historioitsija, antropologi tai kirjallisuudentutkija samasta asiasta, kun he käyttävät performatiivisuuden ja intersektionaalisuuden tai mahdollisesti relationaalisen performatiivisen intersektionaalisuuden käsitettä? Tämä jää nähtäväksi.*

* Kirjoitettu osana Emil Aaltosen hanketta *Perheen jäljillä* (2013–16) sekä Suomen Akatemian hanketta *Letters and Songs: Registers of Beliefs and Expressions in the Early Modern North* (288119).

SUKUPUOLEN TEORIA JA HISTORIA

1. Aalto ym. 2011, 44–45.
2. Saresma ym. 2010.
3. Husso & Heiskala 2016.
4. Havainnot perustuvat sukupuolentutkimuksen oppiaineiden graduluetteloihin sekä *Sukupuolentutkimus*-lehden 2010-luvun vuosikertoihin. Vierailevien historioitsijoiden toimittama *Sukupuolentutkimus* 1/2014, joka tavallaan jatkoi Aallon ja kumppaneiden (2011) keskustelua, on poikkeus.
5. Pulma 1990, 103–104; Ramsay 1990, 107–112; Bennett 2006, 30–53; Edgren 2010; Aalto ym. 2011, 46, 48; Markkola & Östman 2014, 44–56.
6. Esim. Aalto 2006, 159; Aalto 2012, 63–91.

7. Kinnunen 2001, 53.
8. Austin 1965, 5–21; suomennos Austin 2016, 16–18.
9. Butler 1990; 1993, 224–225; Karkulehto ym. 2012, 24–25; Tripodi 2014, 37–39.
10. Esim. Vainio-Korhonen & Lahtinen 2014, 190–193.
11. Ks. myös Boydston 2008, 559.
12. Lahtinen & Vainio-Korhonen 2011, 33–34.
13. Ks. myös Aalto ym. 2011, 44; Lahtinen & Vainio-Korhonen 2011, 20.
14. Ks. esim. Lahtinen 2007, 11–12, 27–32.
15. Liljeström 2000, 254, 261.
16. Bennett 2006, 30–53. Ks. myös Pulma 1990, 103–104.
17. Butler 1990; 1993; Pulkkinen 2000.
18. Ks. esim. Hawkesworth 1997; Oyewumi 1998.
19. Husso 2016, 76. Vrt. kuitenkin esim. Kurvinen 2013, 54–55.
20. Shahrar 1983, 1–10; Laqueur 1995, 1–23; Sjöberg 2001, 18, 82–84.
21. Tuomaala 2005, 358–369; Aarninsalo 2014; Lahtinen 2018, 17–18.
22. Nenola-Kallio 1984, 32–35, 43–45, 52–53.
23. Apo 1989, 45–53.
24. Korppi-Tommola 1984, 10; Liljeström 2000, 250; ks. myös Pulma 1990, 94–95.
25. Ks. esim. Liljeström 1996; Hirdman 1990; 2004.
26. Kinnunen 2001, 54.
27. Ks. esim. Urponen 2010.
28. Tukholmalaisia, Suomesta tulleita naisia tutkinut Marko Lamberg on artikkeleissaan käsitellyt tämäntyyppisiä toisiaan leikkaavia ja toisiinsa vaikuttavia tekijöitä, kuten kieltä, sosiaalista asemaa ja aviosäätyä, joskin ilman intersektionaalisuuden käsitettä. Ks. Lamberg 2006a; 2007. Intersektionaalisuutta käsitellään myös historian tutkimuksen näkökulmasta *Kasvatus*-lehden numerossa 3/2018 (painossa).
29. Karkulehto ym. 2012, 25–26.
30. Göransson 1994, 80.
31. Pyllkkänen 2005.
32. Lahtinen 2007, 34–35.
33. Johanna Andersson Raeder onkin päätynyt tulkintaan, että uudelleenavioituminen oli keskiajan ruotsalaisille leskille hyvin tärkeää. Andersson Raeder 2011.
34. Ks. esim. Butler 1993, 224–225. Ks. myös Austin 1980, 5–10.
35. *Kuningas Kristoferin maanlaki 1442* 1978, Naimiskaari, 28. luku.
36. Lahtinen 2007, 34–35. Toisenlaisen aikakauden aineistoanalyysistä ks. esim. Männistö 2003, 19–20; Aalto 2012, 28–33.
37. Koskinen & Lahtinen 2011, 83–112.
38. Koskinen & Lahtinen 2011, 83–112.
39. Bourdieu 1977, 191–196; Lahtinen 2010.
40. Lahtinen 2007, 116–119.
41. Julkaistu aiemmin teoksessa Lahtinen 2007, 116.
42. Lahtinen 2007, 59–61.
43. ”Huru Jag arme fatigue bedröffuede menniskia nu är vtsatt mz mine fatigue små och faderlösse barn, J thet then alzmectig:te Gudh haff:r kallet mig min Hiertans Kärste Man jfrå” Birgitta Larsdotter (Tre rosor) kuningas Erik XIV:lle, Tallinna 27.2.1562 (aakkostettu puoliso Lars Flemingin mukaan), Skrivelser till konungen, Erik XIV vol. 1 A–H, Ruotsin valtionarkisto / Riksarkivet (RA).
44. Lahtinen 2007, 55–61.

45. Koskinen 2006; Lamberg 2006b.
46. Ks. esim. Leskelä-Kärki 2014.
47. Ks. esim. Kuokkanen 2016, 69–71.